

מהות הסוד של קהלת

הרב אמנון ברדח

ראשי פרקים:

מבוא

מציאות ומהות

החופש הא-להי והחופש האנושי

הצעד הראשון

נפש חזקה

הצעד האחרון והחלל הפנוי

לעלות בהשכמה

מבוא

תורת הנסתר פתוחה כיום לכל דורש והעיון בו איננו שמור אך ורק ליודעי ח"ן.¹ בעבר זה לא היה כך, לכן חז"ל ביקשו לגנוז את ספר קהלת, שדבריו סותרין זה את זה (שבת ל, ב). הסתירות של ספר קהלת נובעות מהיותו ספר פנימי ועמוק במיוחד, ספר שכולו סוד, שכולל נסתר בלבד, בלי נגלה. הסתירות והניגודים בו מתארים עולם פנימי המבטא השקפה עליונה על המציאות, שבה הסתירות חיות זו עם זו בשלום. לכן ספר כזה מקומו כחלק מספרות הסוד, זו שעד הדורות האחרונים איש לא יכול היה לגשת אליה, ולא כחלק מקובץ ספרי היסוד של עם ישראל - התנ"ך. השאלה היא מהו הסוד שישנו בקהלת? כיום, כשאנו מכירים לכאורה כיצד נראית ספרות הסוד, אנו רואים שיש לה צורת התבטאות מיוחדת, עולם מושגים מסוים ונושאים שמאפיינים אותה. לספר קהלת אין לכאורה אף אחד מאלה, מה אם כן הופך אותו לספר של סוד? נראה שזה קשור לחילוק החשוב בין "ידיעת

• נערך על ידי אלעד נבו מתוך סדרת שיעורים שהועברו בישיבה. מאמר זה מהווה המשך למאמר בשם "הסוד של קהלת" שפורסם בגיליון כט של כתב העת "קול ברמה".

1 עיין אגרות הראיה ב, אגרת תיד, שם מסביר הרב שההגבלות ללימוד סודות התורה מוסבים על קבלה מעשית, וכותב כי "זה פשוט שערך המדרגות של הענינים הנקראים בשם "נסתרות" הולך הוא ומשתנה ע"פ הפרסומים שהרעיונות הכמוסים הולכים ומתפשטים בין הלומדים הרגילים" וכי "מה שכבר כתוב בספר חדל להיות נסתר".

מציאות" לבין "ידיעת מהות", כלומר האם ניתן להשיג רק את עובדת היות הדברים קיימים, נמצאים, או שמא ניתן להבין גם את הסיבה להיותם ודרך התנהלותם. רוב ספרי הסוד עוסקים בידיעת מציאות, בהבנה של הצורה שבה העניינים הרוחניים פועלים, ולא במהות שעומדת מאחריהם. כמובן שמחברי הספרים היו צדיקים בעלי רוח הקודש אשר הבינו לעומק את הדברים שהיו עוסקים בהם, אלא שברגע שהדברים נכתבים ניתן לדבר כמעט אך ורק על ידיעת מציאות, ולא על ידיעת המהות. הנסתר של ספר קהלת לעומת זאת עוסק בידיעת המהות, ברעיונות הרוחניים שניצבים בתשתית המציאות ומהווים מקור חי לכל ההוויה.

מציאות ומהות

חכמים רבים דיברו על היחס שבין ידיעת מציאות לידיעת מהות. הרמב"ם במורה נבוכים א, לג כותב כי עיון במדע הא-להי למי שלא מוכשר אליו יכול לגרום לבלבול גדול:

וזהי הסיבה שהתורה דברה כלשון בני אדם... והטעם מפני שהיא מוצעת שיתחילו בה וילמדוה הנערים והנשים וכלל האדם, ואין ביכולתם להבין הדברים כפי אמתתם, ולפיכך הסתפקו להם בהאמנת כל השקפה נכונה שראוי לאמתה, ובכל תיאוריה המיישבת את הדעת כלפי מציאות, לא כפי אמיתת מהותה.²

לאחר מכן, כאשר מגיע האדם לשלמות ומתגלים לו סתרי תורה, אז הוא "ישכיל אותם הדברים שהיו אצלו דמיונות ומשלים כפי אמתתם ויבין מהותם", כלומר שאחרי השקעה ועמל רב ניתן להגיע לידיעת המהות. רבי יהודה הלוי מבאר בספר הכוזרי כי אחדות המציאות והמהות אפשרית רק על ידי הופעת השם המפורש:

ורמזו המחבר (של ספר יצירה) רמז מה על סוד השם הנכבד יו"ד ה"א ו"ו ה"א, המותאם למהות הא-להית היחידה, אשר לה תואר כלשהו – כי מהות כל דבר אינה מציאות הדבר, ואילו הא-לוה ית' – מציאותו היא מהותו.

(כוזרי ד, כד. תרגום יהודה אבן שמואל, עמ' קפו)

מדברי הרמב"ם וריה"ל משמע שיש אפשרות להגיע להבנת מהות, אך אצל אדמו"ר הצמח צדק מחב"ד (דרך מצוותיך, מצוות האמנת אלקות) הדברים מצטמצמים – הוא מתייחס לדברי הרמב"ם במורה נבוכים, אך קובע כי לא ניתן להשיג את ידיעת המהות:

משמע שאין הנבראים יכולים להשיג אותו ית' בדעתם והשגתם כלל, אך הנה באמת אין מזה הריסה כלל והכל אמת ויציב, והוא עפ"מ"ש הרמב"ם שהבורא ית' הוא הידוע מציאותו ולא מהותו וכ"ה בכל ספרי האמת, ור"ל שאנחנו מצד פעולותיו נדע שהוא נמצא אבל איננו מכירים איך ומה הוא.³

באופן פשוט, אצל הצמח צדק וגם אצל חותנו אדמו"ר האמצעי, האדם לא יכול להשיג את המהות. אנחנו יכולים לדעת שקיים דבר מסוים, שיש בורא לעולם, אבל לא להבין את מהותו, וזה כך גם לגבי המהלך ההיסטורי – ככל שהאור הא-להי מופיע בעולם יותר כך אנו מבינים את המציאות הא-להית יותר טוב, אך לא את מהותה. המציאות הא-להית הגבוהה ביותר נקראת אצל חב"ד "סוכב כל עלמין" – הפנימיות של העולם לשיטתם היא שולית לעומת האור הסוכב, שאת מדרגתו אנחנו לא יכולים להכיל. כך יוצא שההארה של הקב"ה בעולם לא יכולה להיות חיובית, אלא להיות רק "אין" מוחלט, כיוון שעל פי שיטה זו ההארה החיובית מבטלת את העולם, היא עמוקה מדי בשביל העולם. לכן לפי חב"ד אני יכול להתחבר לאור הא-להי רק על ידי קיום מצוות רשמיות, כמו ציצית ותפילין, כך ורק כך יכול האינסוף להאיר, ולא בדרכים אחרות.

אצל הרב היחס למהות הא-להית שונה לגמרי. הרב מתאר בכתביו את הסוד הכמוס ביותר – כיצד נראה מפגש עם אור אין-סוף. זהו גילוי של המעמקים היותר הפנימיים ואיכותיים של עולם הסוד. גם הרב, כמו ספר קהלת, מתאר את המהות בשפה גלויה, אנושית, טבעית, כמו שפה של יום-יום; במשלב גבוה אמנם, אך עדיין זו שפה השווה כמעט לכל נפש, ואיתה הוא מתאר את התופעות. כשהאבה בין הקב"ה לבני ישראל נמצאת במרחק, בגלות, אז יש צורך לתאר את הדברים בעיקר בצורה של מונחים והגדרות. אבל כשהדברים מתממשים, מתרחשים כאן ועכשיו, אין צורך להשתמש במושגים אלא לדבר בשפה של החיים. כך גם ספר קהלת – הוא מתאר את האין-סוף בצורה חיה ואנושית. איך חיים במקום הזה של ידיעת המהות הא-להית? זהו סוד שעד היום לא נבנו לו כלים מתאימים, וזה מה שהרב עושה, בונה כלים לידיעת מהות אין-סוף.

3 ועיין שם במאמר "להבין ענין פסח ומצה" שם מרבה לדבר בזה, ומסביר כי לנביאים כן הייתה ידיעת מהות: "ההפרש בין ידיעת החכמים כמו רשב"י או האריז"ל, ובין השגת הנביאים הוא ההפרש בין ידיעת מציאות להשגת המהות, שהנביאים מה שהשיגו השיגו המהות ממש וכמו שאנו רואים במקרא שהשגת הנבואה היא נקראת ראייה ממש וראית את אחורי ואראה".

החופש הא-להי והחופש האנושי

אחת מנקודות היסוד של גילויי המהות הא-להית היא החופש. זו הנקודה עליה מתפלמס הרב עם שפינוזה במאמר "דעת א-להים". אצל שפינוזה אין חופש, יש רק חכמה. הרב לעומת זאת מדבר על האין-סוף שמאיר באדם, הוא החופש:

אחר שהוסחה הדעה האנושית באופן סיסטמתי מדעת דרכי ה', מפני שנסתם לפנייה האור החפשי, שהוא מקור האידיאליות (בעקבות שפינוזה) - ירדה האידיאליות האנושית קמעא קמעא, עד שהוכרחה לפנות אל המטריליות שנטלה ממנה את זיו חייה, נחסר האור והנועם של ההתענגות על ה' הישרה והטהורה מלב בני אדם, עד שרק זיו קלוש וארעי תוכל להזריח תחת האור הנצחי העליון והנאהב עדי עד... עכשיו הגיע הזמן שיראה ישראל את עזו והדרו, בין בשלילה - לעקר את האשרה של שלילת האידיאליות והחופש האלהי, משורש שרשה, בין בחיוב - לרומם את האידיאליות, את האהבה לדרכי ה' הנטועה בנפשו הלאומית פנימה, והיא הולכת ועולה פורחת ומתגדלת, לרגלי כל מה שמתגבר מקור ישראל... (אדר היקר, דעת א-להים, עמ' קלה).

החכמה צריכה לנבוע מהמקור הא-להי, ואז החופש נוכח בעולם. אצל שפינוזה החכמה כמו פרוסה ברחבי העולם, היא נמצאת בכל מקום, ועלינו למצוא ולחקור אותה. יש בזה קסם ועומק מסויימים, אלא שהכל מונח בתוך סד שכלי - כל העולם ניתן להנהרה והבנה, אלא שאנחנו עוד לא מימשנו יכולת זו. זהו תהליך שמתרחש בתוך כללים של תבונה ובסופו של דבר החכמה המוחלטת תופיע. אלא שאנחנו מאמינים כי ישנה גם אינטר-חכמה, יש חופש שממלא את החכמה הזו, ובלעדיו העולם הזה עומד כמאובן. אמנם העולם הזה בנוי על חוקי טבע, ומצד אחד הם הכרח גמור - "שיש לנמנע טבע קיים שאינו צריך לפעולת פועל, הוא אחד מיסודי הפילוסופיא, ביחוד האריסטית... עומד הוא על היסוד של הנמנע הגאומטרי, שאין צלע האלכסון של המרובע שוה אל הישר, וכיוצא באלה"⁴. ישנם מבנים תבוניים שלא ניתנים לסתירה - צלע לא יכולה להיות גדולה מאלכסון, אי אפשר להתווכח עם זה. אלא שישנם מימדים נוספים מעבר למה שאנו תופסים מצד העולם, ישנה "הגבורה של מעלה" שבא אין שום נמנע, הכל אפשרי, הכל חופשי:

הכרח גמור אין לנו על ההנחה הזאת בחק היכולת המוחלטת. בשעה שאנו באים להטיל ספק בכל המערכה החושית והלימודית ההגיונית מצד עצמם, ואנו מכירים אותם רק בתור חזיון מוכרח לפי תכונת השכל והחוש שלנו, שוב אנו אומרים, אין

4 קבצים מכתב יד קדשו, פ"א פסקאות "עם אדר היקר", ז.

כל נמנע בגבורה של מעלה. אלה הענינים הנדמים לנו לנמנע מוכרח, נולדו רק על ככר ההתגלות המוגבלת שלנו.

(קבצים מכתב יד קדשו, פ"א פסקאות "עם אדר היקר", ז)

גם במציאות הטבעית שלנו ישנה יכולה להופעה של החופש המוחלט שבו אין גבולות וגדרים. זה מה שמתרחש בקודש הקודשים, שם "אפשר לאור חיים יותר רחב ומאיר להגלות, ששם אין גם צמצום זה, והנמנע הגיאומטרי גם הוא יחלוף, ומקום ארון וכרובים אינו מן המדה".

אנו רואים אם כן שמבחינת החלל יש מצד אחד מציאות של גבולות, ויחד עם זה ישנה גם מציאות עליונה יותר שהיא חסרת גבולות. זוהי המציאות של מקור החיים, מקור העולמים, מקור ישראל, המקור לחופש המוחלט, הוא "אשר מלך בטרם כל יציר נברא, מרוחב אין סוף של החופש העליון".⁵ הגילוי של ההופעה הזאת במציאות הוא הדרגתי, מתפתח, בעל שלבים ומדרגות שונות. קודם כל ישנה מציאות א-להית של הסתר מוחלט, עם אינסוף של אפשרויות שאנו בכלל לא יכולים לתפוס. לפני הבריאה, יד האומן של הקב"ה מתלבטת בין אינסוף האפשרויות הלא ניתנות לתפיסה לבין האפשרות של בריאה אחת מוגבלת. ועדיין, אותן אינסוף אפשרויות אינם דבר מנותק מאיתנו, הם-הם מקור חיינו:

ההופעה הא-להית באה אלינו מתוך המסתר העליון של אל מסתתר, א-להי ישראל מושיע. אמנם אין אפשרות למחשבה מוגבלת לתפוס את האור העליון הבלתי-גבולי... אבל גם הידיעה הזאת, של אי-הידיעה, יש לה גוונים עליונים, נוראים ונפלאים מאד, שהם הם מקור חיינו, וזיו מהות עצמיות נצחיותנו.

(עולת ראייה ב, עמ' עד, "יושב בסתר עליון")

בשלב הבא מופיעים גבולות, חוקים של עולם טבעי, זה מה שנקרא "צל שדי" - הצל של הבריאה שנאמר לה די, וברגע שזה קיים אז ישנם קווים ומידות, ישנם כללים: "אבל מה שהוא יותר קרוב לנו, ונתפס כבר בכח השכלתנו, כשהיא מזדככת, היא הידיעה הבאה אחרי ההגבלה, אשר חקק צור עולמי-עד בעולמיו, המעשיים והאציליים, אחרי שפרש צל על האור האין-סופי, ואמר די לעולמיו העליונים, להיותם מתגלים בקו של מדה". אבל גם בתוך הקווים והמידות, בתוך הגבולות של הבריאה, ישנה הופעה של האור הא-להי, היא מקור כל החופש: "ומה שאנחנו רואים חיים ומציאות והיות, מצוירות במחשבתנו ונתפסות ברעיון השגתנו, הלא

זהו רק משפעת נהורות של זיו מקור החיים, אשר רק עמו לבדו הוא, חי העולמים".⁶ כך אנו מתחילים לתפוס את הסוד של המהות, כאשר אנו מבינים שהאנושות נובעת מתוך מקור החופש האינסופי. זהו אחד החידושים הגדולים ביותר של הרב – שהחופש הינו מידה א-להית, ועלינו לדבוק בדרכיו של הקב"ה, להיות חופשיים.

הצעד הראשון

בסוגיה על קהלת וגניזתו הרב מתווה דרך כיצד להגיע להכרה של ידיעת מהות. חז"ל בסופו של דבר לא גנזו את ספר קהלת כיוון שתחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה. אצל הרב שני המושגים האלה, "תחילתו דברי תורה" ו"סופו דברי תורה", מסמלים שני מהלכים נפשיים שהאדם עובר בדרך אל השגת המהות הא-להית. ההתחלה מסמלת את היושר הפנימי הטבעי לכל אדם, היא "המורה על הצעד הראשון של התמימות והטבעיות הטהורה המושרשת בקדושת נפשותיהם של ישראל",⁷ זהו הצד הטבעי הראשוני עליו נשען האדם – הדרכים הישירות הטבועות בו. אחרי תהליך ארוך האדם מגיע למצב של "סופו דברי תורה" אז "אחרי האריכות המדעית חוזר הדבר לאותן המושגים עצמם שנסתמנו בתחילה". האדם חוזר לכאורה לאותו מקום ממנו החל לצעוד בתחילת הדרך, אלא שבמהלך התהליך הוא חווה עולמות רוחניים ושכליים עמוקים מאוד, שנרכשו באמצעות מהפכות פנימיות מלאות חופש, חדווה ויצירה, ואז "הסתירות הללו הן כבר סימן ברכה לעולם... כשיובנו בהתכנסן לדרך הקדושה והאחדות". אנחנו רוצים לעסוק כעת בתהליך הראשוני של תחילתו דברי תורה, במצב של התודעה בתחילת הדרך, אז רוב הכוחות של האדם נמצאים "בכח" בתור אפשרות, ולא נוכחים "בפועל".

המהלך הראשון של "תחילתו דברי תורה" מבוסס על המידות הישירות הטבועות באדם מתחילתו, "הצעד הראשון שבדרכי החינוך הטוב כשהאדם נוטה ע"פ נטיית טבעו הישר ללכת בדרכי ה' ולהיות נקשר בקשר אמיץ במסרת ברית ה', לקשר כל הגיוניו ותעודת חייו ומעשיו הפרטים רק לעבודת ה' הטהורה".⁸ התכונות האלה הן הכלים באמצעותם מסוגל האדם לקבל ולהכיל את האור הא-להי. העולם נברא בדרך של כלים ואורות כיוון שזהו יסוד החופש, הבחירה והעצמיות. אמת, גדולה ככל שתהיה, אם היא לא יושבת על כלים איכותיים – יש בה חיסרון. לכן האדם

6 שם, יחיד חי העולמים, עמ' קצט.

7 עין איה שבת, פרק שני, צא.

8 שם, שם, צב.

צריך לבחור, ליצור בתוכו מקום לאור הא-להי, להכשיר את עצמו ככלי. התודעה האנושית צריכה להכשיר את היכולת לקבל תודעה א-להית. "נטיית טבעו הישר ללכת בדרכי ה'" משמעו שיש לנו כלים ללכת בטבע הישר, שאנו יכולים מצד אחד להרוס אותם, אבל באותה המידה אנו יכולים גם לטפח אותם. התורה נועדה דווקא לאנשים ישרים, אנשים שהשתמשו בכלים שהם קיבלו והכשירו את עצמם להפתח לאופקים עליונים. מוכרת האמירה של הרב "האדם הישר צריך להאמין בחייו. כלומר שיאמין בחיי עצמו והרגשותיו ההולכות בדרך ישרה מיסוד נפשו, שהם טובים וישרים ושהם מוליכים בדרך ישרה".⁹ אפשר להתייחס לאמירה הזו בכמה דרכים – יכול להיות שהאדם הישר הוא רק מי שהוא לא עקום. רק מי שהולך כמו סרגל ופלס, בדרך מאוד מסוימת, רק הוא נקרא ישר. אבל אפשר גם להגיד שהאדם הישר הוא כנגד אדם עגול. לפי זה, אדם ישר הוא אדם בחירי שבמרכז שלו עומדת הרוח, ויש לו צד ימין, צד שמאל, למעלה ולמטה, יש לו רוחב ועומק, ואילו האדם העגול הוא אדם נפעל, מקובע, שלא מצליח לצאת מהקווים שסימן לעצמו. האדם הישר אם כן הוא מי שחי את החופש והבחירות ומודע למרחבים הגדולים, בדרך טבעית וישרה. הרב כותב במאמר הדור שבעבר מי שלא הייתה לו יראת שמיים היה אדם מושחת, אך היום זה לא ככה. אנו מכירים מציאות של אנשים בלי יראת שמיים ובכל זאת הם אנשים ישרים, עדיין טמונה בהם הישרות הפשוטה שמאפשרת להם לפעול גדולות בעולם:

(הדור) הוא מוכשר רק להתרומם, ללכת באורח חיים ההולכת למעלה למשכיל, אבל לא יוכל גם אם ירצה להיות כפוף ושחוח, נושא עול ונטל, אשר לא יוכל למצא בתוכו רושם של אור חיים, לדעה ורגש... וחלק רשום ממנו רק מצד רגש הישר, הצדק והמדע שבקרבו, לא יוכל להיות שפל, אפילו אם המטרות הן לגמרי מוטעות, אבל רוחו הוא נשגב, גדול ואדיר.

(אדר היקר, עקבי הצאן, הדור, עמ' קיא)

נפש חזקה

כדי להיות במקומות האלה ולעבור את התהליכים המדוברים, יש צורך במה שהרב מכנה "נפש חזקה". במסכות ברכות כ, א מסופר שרבי יוחנן היה יושב בשערי המקוואות כדי שהנשים החוזרות מטבילה יסתכלו בו וכך יולדו להן ילדים יפים כמוהו. החכמים שאלו אותו אם הוא לא חושש מעין הרע, ורבי יוחנן השיב שהוא מזרעו של יוסף שלא שולטת בהם עין הרע. הרב בעין איה על המקום מסביר שעין

הרע זה לא עניין מיסטי, אלא זו התרחשות בין-אישית שיוצרת מציאות. "העין הרעה בפרט היא אחת מהכוחות שמקבלות נפש אחת מזולתה ע"י קשר העלם שביניהם. מפני שהנפשות עומדות הכן להיות נפעלות מזולתן, ע"כ הננו רואים ש"הולך את חכמים יחכם", ואת צדיקים ילך בעקבותיהם, והמתחבר לרשעים יהי' כמותן, מפני שטבע הנפש הוא להתפעל מזולתה מהנפשות"¹⁰. האדם מושפע מהסביבה, לכן עדיף לו להיות בחברת צדיקים ותלמידי חכמים שישפיעו עליו לטובה.

יש מי שעברו תהליך פנימי עמוק והגיעו למצב של נפש חזקה עד כדי כך שהם כבר לא מושפעים מהסביבה, וצדדי הרע בעולם לא פועלים עליהם: "אמנם מי שהתגבר ושם נפשו חזקה לבל תטה בשום אופן מהדרך הנכונה, גם אם יתעמלו זולתו הרבה לשפוך עליו פעולותיהם, הוא קנה עז בנפשו שתהי' חזקה ולא תהי' מוכנה להתפעלות מזולתה ע"כ אין עין הרע שולטת בה". היכולת לא להתפעל מהדרך בה הסביבה תופסת אותי קשורה לוודאות פנימית של האדם בדרך הישר, לזה הרב קורא נפש חזקה. חוזק הוא הוודאות של האדם, כשהאדם וודאי מתוך עצמו, מתוך מה שהוא עצמו עושה. זה לא אומר שהאדם לא פועל בעולם ושלסביבה אין שום השפעה עליו, ממש לא. מדובר על אדם עדין, שמסוגל לשמוע ביקורת, ושנעלב כשפוגעים בו, "זוהי דרכה של תורה, שהנשמה תהיה חזקה, כוח החיים יהיה במילואו, הרגש של הרגשת הכבוד ומכאוב העלבון הטבעי יהיה במלא בנינו הנפשי... בכ"ז רגש המוסר ואהבת הבריות, גם אותם שהעו את דרכם והעבירו את הדרך עליהן, הוא חזק כל כך עד שהם אינם עולבים, דוקא עם אותו המכאוב הגדול שנפשם מצוירת בעלבונם הם משתמשים בו לעצום ברוחם, שלא להיות מזיקים ומכאיבים אחרים"¹¹. בעלי נפש חזקה הם לא אטומים, אלא בעלי מוצקות פנימית, שנובעת מתוך חדירה למעמקים של המציאות, מתוך יחס אמיתי אל הקב"ה שמקנה לו וודאות פנימית. דווקא בעלי וודאות פנימית ונפש חזקה לא מפחדים לראות את החסרונות שלהם. הם מודעים להיותם בעלי חסרונות, הן בשכלם והן במידותם, ובכל זאת הם שמחים בכל מי שהם ובכל מה שקורה להם, מתוך אותה נפש חזקה, וודאות פנימית וקשר לבורא.

10 שם ברכות, פרק שלישי, לו.

11 עין איה שבת, פרק תשיעי, פג (הנעלבים ואינם עולבים שומעים חרפתם ואינם משיבים).

הצעד האחרון והחלל הפנוי

בצעד הראשון "האדם נוטה על פי טבעו הישר בדרכי ה'",¹² ונטיית לבו הישרה נמצאת כחלק מרגש האמונה – "המעלה הראשונה הבאה מרגש האמונה הפנימית בה' ותורתו". מיד לאחר מכן מסביר הרב כיצד נראה הצעד האחרון, אותו הוא מכנה "החותם המלא". "הצעד האחרון העושה את החותם המלא, הממלא את חלל הלב המלא אמונה ותמימות בדעת ה' ושמחה בגאון שם אלהי ישראל". אם יש חותם מלא אז משמע שיש גם חותם ריק. איך נראה אם כן חותם הצעד הראשון, הישר והטבעי? הוא נוכח אך ריק, כמו חלל הלב שמתמלא ומתרוקן בכל עת, שלמרות שהוא ריק הוא מלא באמונה ותמימות. הצעד האחרון ימלא את החלל באמונה, אלא שהחלל כבר מלא. כלומר שאמונה היא לא דבר שממלא דבר ריק, אלא היא הכל – היא גם מלאות וגם ריקות. זהו ההבדל העמוק שבין החיוב לשלילה – בהתחלה הצעד הראשון דורש תנועה של מחאה, אך אם החלל ריק כיצד ניתן להיות במחאה? אלא שהחלל הזה ריק מתוכן, מצורה, אבל מלא בעוצמה, בכוחות טבעיים יסודיים, לכן ההתחלה הזו היא מלאת ברכה. יוצא מזה שאמונה ותמימות קשורים לחלל ריק. יש פה חלל פנוי שהוא האמונה, היא המקום בו הכל פועל. ריקות שהיא מלאות. דווקא החלל הפנוי מאפשר לנו את הקשר החי עם הקב"ה.¹³

בכל נברא יש מציאות של חומר וצורה. החומר הוא הכלי של הנברא – הגוף או המציאות הקיומית הפשוטה, ואילו הצורה היא האור, התוכן שנכנס לכלי וממלא אותו בעושר רוחני. ניתן להמשיג זאת גם כ"גבורה" ו"חסדים". האמונה קשורה למידת הגבורה, היא הכלי והחומר שמציב גבולות, ובכך מכיל את כל התכנים, שמופיעים בהמשך ומכניסים אור, שמקורו בחסד עליון. לכן החותם ריק, זהו כלי של גבורה ואמונה שנועד להכיל את כל האורות הגדולים שמופיעים במציאות.

הצעד האחרון ממלא את חלל הלב המלא אמונה בתמימות ודעת ה'. בצעד הראשון ישנה נטיה טבעית שמופיעה כרגש, ולבסוף מתגלה שהחלק הזה ריק, הוא בעצם

12 שם, פרק שני, צב.

13 הדרך בה הרב מבין את החלל הפנוי שונה מאוד מהדרך בה נתפס החלל הפנוי בחסידות. זהו נושא ארוך ומורכב, אך בצורה כללית נאמר שלא כמו אצל הרב, בחסידות החלל כמו מפריד בין האדם לקב"ה. הוא אמנם לא ריק מהקב"ה, וזה הפרדוקס שמציג ר' נחמן בתורה סד בליקוטי מוהר"ן, אלא שבאמת ישנו חלל, כמו שכותב ר' נתן בליקוטי הלכות אורח חיים כרך ג, הלכות ראש חודש ד, ג: "כי על ידי המיעוט והצמצום נשתלשל אחיות הסיטרא אחרא מלכות הרשעה... אנו צריכים שאחרי הצמצום שנצתמצם האור ונעשה בחינת חלל פנוי וכו כנ"ל, צריכין לראות ולמלאות החלל להמשיך לשם אלקותו יתברך, שיהיה כל החלל ממולא מאלקותו יתברך שמו".

כלי להמשך הדרך. אבל הרב מוסיף שהצעד הראשון קשור במבט ביקורתי על המציאות - "האדם בפקחו את עיניו ומסתכל על החברה האנושית ומנהגיה, ורואה את השאיפות המוסכמות של ההמון כולו אל כל תאוה מדומה ואל כל רהב של דמיון כוזב, מיד ימצא בנפשו שהוא נתון במלחמה גדולה, הנה כל אלה הנטיות המורגשות שההמון הגדול כ"כ שואף אחריהן הנן נוטות הרבה מאותו הדרך הטוב שרגש התם והאמונה מראה עליו בבירור". אפשר להגיד שזו ביקורת על התרבות האנושית. פרויד טען שהאנושות מבוססת על תאוות מיניות ואדלר אחריו טען שהאנושות מבוססת על הרצון לשלוט, לזה הרב קורא "תאוה מדומה ורב של דמיון כוזב". אלו שני כוחות שבאמת מניעים את האדם, וכשהאדם עושה את הצעד הראשון שתחילתו דברי תורה הוא פוקח את עיניו, הוא לא אוהב את מה שהמציאות הזו מציעה.

כאשר האדם פוקח את עיניו בביקורת כלפי המציאות בבקשו להתקרב לקודש הוא נדרש לעבור תהליך פנימי עמוק. הוא צריך לשלב מסויים להשתחרר מהגשמיות והגופניות, ממה שניתן שקשור למציאות של חלל וזמן, ולהתרומם למדרגה רוחנית מלאה בשכל, רגש ודמיון, להיכנס פנימה ולהכיר את העולם הרוחני הרחב. להבדיל, ישנם גם חכמים בעולם החול שביקשו לעשות צעד כזה - כאשר דקארט הטיל ספק בכל תפיסות היסוד של המציאות הוא ביקש על ידי כך להגיע להבנה רוחנית משמעותית, להבין מה באמת קיים באופן וודאי, ומתוך כך הוא הבין שמה שיש לנו באמת זה עולם המחשבה והרוח. גם מקאנט בסופו של דבר זה מה שיוצא - הסובייקט נמצא במרכז, ולא הישות האובייקטיבית. מה שיש לנו לבחון ולהבין בעצם זה עולם ההשגות של האדם, ההכרה שלו, זה מה שחשוב. כשהאדם פוקח את עיניו הוא רואה שהדברים הממשיים בעצם חולפים, שאין פה וודאות, הכל תופעות, כמו נסיעה ברכבת כשרואים תמונה ועוד תמונה ועוד תמונה, ההיסטוריה האנושית מתקדמת, נוצצת וחולפת, תפיסות חדשות שמופיעות ונעלמות. המציאות החולפת היא זו שמתחת לשמש, אבל האדם יכול גם לתפוס את המציאות שמעל לשמש, וזו המטרה העליונה שלו. אם האדם חי ללא מציאות של עולם הבא שמופיע פה בעולם הזה, אז גם אין לו את העולם הזה, הכל בסוף חולף ולא חוזר. מה אם כן יש לנו לעשות בעולם הזה? ליצור יחס אל התופעות הרוחניות, לפתח דעת א-להים, לפגוש את הנשמה, את עולם הרוח. דעת א-להים עסוקה בתארים שמתייחסים אלינו, הם הביטוי של הנשמה שלנו פה בעולם. הדרך היחידה להגיע לעולם הבא היא לקחת את העולם הזה ולפתח אותו, לחשוב בתוכו, להבין אותו, לחיות אותו באמת.

הנקודה הזו חשובה כדי להבין כיצד להתבונן על התהליכים שעם ישראל עובר. ישנם רבים שטוענים ש"המציאות השתנתה", ולכן צריך להתאים את עצמנו אליה. הרכבת ההיסטורית נוסעת קדימה אל מציאות מתוקנת באמת, הן ברוח והן בגשם, אבל אנשים מבקשים לרדת בדרך בכל מיני תחנות זמניות - אמנציפציה, רפורמה, סוציאליזם, פוסט-מודרניזם. לאנשים אין את הסבלנות והיכולת לעבור את התהליך עצמו, את החוויה העמוקה והארוכה הזו של צמיחה רוחנית אמיתית, לכן הם עולים ויורדים בכל מיני תחנות זמניות. אבל אנחנו לא יכולים להגיע למסקנות מהירות, אלא לתת לתהליך להתמשך ולהופיע, ואז נראה כיצד הוא מגיע למקומות אמיתיים. אנו צריכים להיות עסוקים בלהצמיח את התהליך הזה, ולא בפיתוח של תופעות חולפות וזמניות. אם תורתנו היא הבל מתורתו של משיח, אז אי אפשר בכלל לדמיין איזה הבל הן כל התחנות הזמניות האלה בדרך.

אצל הרב התורה היא לא רק "נובלות תורה",¹⁴ כלומר ביטוי נמוך של משהו גדול הרבה יותר, אלא היא "החזיון מצד עצמו", היא היכולת לפגוש את אור איין-סוף שמופיע במציאות. התורה לא רק מספרת לנו שיש בורא, אלא היא באמת מאפשרת לנו להפגש איתו. "יסוד תורה לשמה הוא הגברת כחה של כנסת ישראל, הנמצאת גנוזה בקרבנו".¹⁵ כשאנו לומדים תורה אנו פוגשים את אור איין-סוף הגנוז בקרבנו, ובכך מאפשרים לו לנכוח בחיים שלנו כאן, כפי שהם בארץ. אנו מנכיחים את האמת המוחלטת אשר מופיעה בנו כבני אדם, לפי הערכים והיכולות שלנו. "והרינו מגדילים את התורה עצמה, שהיא רוחניות החיים האמתיים של כנסת ישראל, הצפונה בנו, והחבוייה בכל התורה כולה ובכל פרט מפרטיה".

לעלות בהשכמה

התורה אם כן היא אשר מעניקה לנו את היכולת לחיות את החיים בעולם הזה מתוך חיבור לחיי עולם הבא. יש לנו היכולת להביט על המתרחש בעולם הזה מתוך פרספקטיבה עליונה שקשורה בחיי עולם הבא, ולא רק מתוך מבט ארצי שטחי. הרב מדבר על נקודת המבט הזו בסוגייה של משה שעלה לקבל את התורה בהשכמה:

14 עיין דרך מצוותיך, מצוות משא הארון בכתף: "שהתורה שלפנינו היא רק נובלות חכמה שלמעלה ובחי' אחוריים בלבד גדולה היא לאין קץ ותכלית מן חיות אלהות שבכל העולמות עליונים ותחתונים ובבחי' זו שיבח דוד את התורה", ובמקומות רבים שם.

15 אורות התורה ב, ו.

אמר רב אדא ב"א, משה בהשכמה עלה ובהשכמה ירד... מקיש ירידה לעלייה, מה עלייה בהשכמה, אף ירידה בהשכמה. השפעה האלהית העליונה של אספקלריא המאירה, נבואתו של משה רבינו ע"ה שהיא מקור התורה ועצמותה, מקור ההויה של כל העולמים כולם, מקור הראשית של כל היש, ההולכת ומתפשטת עד לחיי האדם, הרוחניים והמעשיים, היחידים והכלליים, - השפעה זו, אינה מקבלת שום רושם מהחיים והסביבה, היא מתוה להחיים את דרכם, להסביבה, להאומה, להעולם, את צביונם.

(עין איה שבת, פרק תשיעי, טז)

כפי שראינו קודם מפסקה מאורות התורה, התורה אינה אמצעי להגיד שיש לעולם בורא, אלא היא קיימת בפני עצמה, יש לה ערך עצמי, היא הדבר עצמו, היא "מקור הראשית של כל היש". הקב"ה פונה אלינו דרך התורה שהיא "מקור ההויה, מקור העולמים כולם". חשוב להבין כי התורה לא פועלת מתוך העולם, היא לא זקוקה להתנסות של האדם כדי להיות משמעותית, אלא היא זו ש"מתוה להחיים את דרכם", ואנו לא יכולים להתבונן בה מתוך מבט שמושפע מהתרבות שסביבנו. בני האדם יכולים לקחת את החיים האלה למקומות הכי קשים שיש, לכן אנחנו לא מעוניינים להשתמש בתרבות שאנו חיים בה כדי להבין את התורה, אלא אנו רוצים להשפיע על התרבות מתוך חיי הנצח של התורה. לכן משה עלה בהשכמה, כשהחיים התרבותיים עוד רדומים, חסרי כוחות: "בהשכמה עלה, בעוד תוכן החיים, ביחוד החברותיים הניכרים והבולטים עודם לוטים במסוה ההתעלמות, נרדמים בחיק הכח, ומרץ פעולתם בפועל עוד לא נתגלה".

יוצא מכל מה שדיברנו על עד כה שיש שני תהליכים - אנו מתחילים עם דברי תורה, עם הטבע הא-להי ששרוי בבסיס האדם. אנו נותנים מקום ליכולות והכוחות שלנו, מרחיבים אותם, נותנים להם נוכחות בעולם. יחד עם זה, אנו מביטים גם על העולם הבא, ומתוך כך אנחנו לא מפחדים מהעולם הזה, מהסיכונים הרבים שיש בו, אלא חיים אותו מתוך מבט עליון, מלא אור א-להי שמתגלה בנשמה. כך נראה תלמיד חכם אצל הרב - הוא טבעי וגם ביקורתי, חי את החיים עד הסוף יחד עם מבט עליון שמחובר אל האין-סוף. יש כאן מה שניתן לכנות "מעגל הרמנויטי"¹⁶ -

16 "המעגל הרמנויטי" הוא מושג מתורת הספרות המתאר את תהליך ההבנה הפרשנית של טקסט, שבבסיסו הטענה המעגלית כי לא ניתן להבין טקסט ללא הבנת מכלול הטקסט השלם, יחד עם הידיעה שהטקסט עצמו משפיע על האדם שקורא אותו בעודו מנסה להבין. עיין "אנציקלופדיה של הרעיונות" ערך הרמנויטיקה: "המעגל הרמנויטי מתנסח באמצעות המתח בין אמנותו הפעילה של הפרשן, החודר לטקסט ודולה את משמעותו, לבין כוחו הטרנספורמטיבי של הטקסט ויכולתו לעצב את הסובייקט המפרש

אני מתחיל בנקודה אחת, עובר תהליך ארוך ובסופו של דבר, חוזר אל אותה נקודה מחדש. זו הקרבה לקב"ה, לא-להים חיים. אני בעצם מגיע לאותו מקום שהיה נקודת המוצא שלי, אלא שהפעם אני בחרתי בו, אני עברתי את התהליך שמילא את כל חלל הלב המלא באמונה. השלב הראשוני של האדם, ושל ההיסטוריה כולה, הוא לבחור בקב"ה וליצור את הקשר איתו. בכך אני יוצר את צלם א-להים שבתוכי, את החיבור שלי לא-להים. הקב"ה לא מחפש עבדים או חיילים שמשועבדים לחוקיות ולסדרים, אנשים חסרי כוחות פנימיים. הקב"ה מחפש אנשים יוצרים, בכל תחומי החיים, שבונים בעצמם את יראת השמיים ודעת א-להים שלהם. אנחנו אלה היוצרים את עצם היותנו אדם, את היותנו נבראים בצלם א-להים. לכן ההיסטוריה כל כך ארוכה ומלאה בתהליכים רבים וקשים, כדי שנהיה שותפים ליצירתה, וליצירת ההופעה הא-להית בעולם.

אותו. מדובר ביחסים מעגליים הכורכים את הסובייקטיביות של הפרשן עם משמעותו ה"אובייקטיבית" של הטקסט".

